

ศึกษาวิเคราะห์เกณฑ์ตัดสินอสังขตธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท*
An Analytical Study of the Criteria of Asaṅkhatadhamma
in Theravāda Buddhism

พระมหาวราทิต อาทิตวโร, พระครูจันทรรमानุวัตร และอุมารินทร์ เลิศสหพันธ์
Phramaha Waradit Aditavaro, Phrakruchandadhammanuwat and Umarin Lertsahapan
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand
Corresponding Author, E-mail: waradisth@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ ศึกษาเกี่ยวกับความหมาย ลักษณะ จำนวน และเกณฑ์ตัดสินอสังขตธรรมในพระพุทธศาสนา จากการศึกษาค้นคว้า อสังขตธรรม ในพระวินัยปิฎก อสังขตธรรม มี 2 อย่าง คือ พระนิพพานและบัญญัติ หรืออสังขตธรรมที่มีอยู่จริงกับอสังขตธรรมที่ไม่มีอยู่จริง ในพระสูตรตันตปิฎก มี 3 กลุ่มความหมาย คือ ความสิ้นกิเลสทั้ง 3 ประการที่เป็นมูลรากของอกุศลทั้งหลาย ได้แก่ กลุ่มที่ 1) ความสิ้นโลภะ โทสะ โมหะ กลุ่มที่ 2) สภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และกลุ่มที่ 3) สภาวะธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง ในพระอภิธรรมปิฎก มีหลักฐานการถกเถียงกันเกี่ยวกับจำนวนของอสังขตธรรม และปัญหานั้นก็ยังไม่มียุติที่ชัดเจนจนถึงทุกวันนี้ เพราะไม่มีหลักฐานของพระสงฆ์ที่มีความเห็นว่า อสังขตธรรมมีหลายอย่าง ได้นำเอาลักษณะของอสังขตธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มาเป็นบทตั้งแล้วค้นหาคำตอบ โดยนำเอาสิ่งที่พระสงฆ์ฝ่ายที่ลงมติว่าเป็นอสังขตธรรมมาเปรียบเทียบกับลักษณะของอสังขตธรรมดังกล่าว ถ้าเปรียบเทียบกันได้ สมเหตุสมผลก็สรุปว่า สิ่งนั้นเป็นอสังขตธรรม คือ สิ่งใดก็ตามที่มีลักษณะของอสังขตธรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก จัดเป็นอสังขตธรรมทั้งหมด แต่เท่าที่ได้ศึกษาเพื่อค้นหาคำตอบ พบว่า อสังขตธรรมมี 4 ประเภท คือ 1) ประเภทที่มีอยู่จริง ได้แก่ พระนิพพาน 2) ประเภทที่ไม่มีอยู่จริง ได้แก่ บัญญัติ 3) ประเภทที่เป็น กฎธรรมชาติ ได้แก่ กฎของนิยาม กฎของปฏิจจสมุปบาทและกฎของอริยสัจ 4) ประเภทพิเศษ ได้แก่ อากาศ

---

*ได้รับบทความ: 14 กรกฎาคม 2566; แก้ไขบทความ: 28 สิงหาคม 2566; ตอปรับตีพิมพ์: 29 สิงหาคม 2566
Received: July 14, 2023; Revised: August 28, 2023; Accepted: August 29, 2023

ส่วนเกณฑ์ตัดสินอสังขตธรรม มีอยู่ 4 อย่าง คือ 1) ความสิ้นกิเลส หรือการไม่ถูกปัจจัยคือกิเลส
ปรุงแต่ง 2) การไม่เป็นไปในกาลทั้ง 3 หรือการไม่เปลี่ยนแปลงในกาลทั้ง 3 คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต
3) การไม่ถูกปัจจัยต่างๆ คือ กรรม เหตุ และฤดู ปรุงแต่งหรือสร้างขึ้น และ 4) การไม่ถูกปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่ง
โดยสิ่งนั้นอาจเป็นสิ่งที่มียุ่จริงหรือไม่มีอยู่จริงก็ได้

คำสำคัญ: เกณฑ์ตัดสิน; อสังขตธรรม

Abstract

This academic article study about Asaṅkhatadhamma in Theravada Buddhism. It is a study of the meaning, characteristics, number and Judging Criteria of Asaṅkhatadhamma. From the study, it was found that there are 2 types of Asaṅkhatadhamma in the Vinaya Pitaka, namely Nibbāna and the law, or Asaṅkhatadhamma that exists and non-existent. In the Suttanta Pitaka, there are 3 defilements which are the roots of all unwholesomeness, namely: Group 1) the end of greed, hatred, delusion, group 2) unadulterated conditions, and group 3) unchanging conditions. In the Abhidhamma Pitaka There is controversial evidence about the number of Asaṅkhatadhamma. And that problem still has no clear resolution until now. Because there is no evidence of monks who have the opinion that there are many types of Asaṅkhatadhamma. Can only bring the characteristics of Asaṅkhatadhamma that appear in the Tipitaka to be a chapter and then find the answer by comparing what the monks who voted to be Asaṅkhatadhamma compared with the characteristics of such Asaṅkhatadhamma. If comparable, is it reasonable to conclude that That thing is Asaṅkhatadhamma. That is anything that has the characteristics of Asaṅkhatadhamma as it appears in the Tipitaka. That things classified as all Asaṅkhatadhamma. But as far as I have studied to find the answer, I found that there are 4 types of Asaṅkhatadhamma: 1) Existing types, such as Nibbāna, 2) Non-existent types, such as commandments 3) Natural laws, such as the laws of definition, the laws of the Paticcasamuppada, and the laws of the Noble Truths 4) Special types, such as the Akasa or space.

As for the judging criteria, there are four criterias: 1) the end of passion or being unaffected by factors is a result of defilement. 2) not being in the 3 tenses or being

unchanged in the 3 tenses, namely past, present, and future. 3) Being unaffected by various factors, i.e., kamma, causes, and seasons, manipulated or created, and 4) Being unaffected by various factors. Constructed by that, it may or may not exist.

Keywords: Judging Criteria; Asaikkhatadhamma

1. บทนำ

นับตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธศาสนาก็เจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับจนเวลาผ่านไปประมาณ 300 ปี ในสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช ปกครองชมพูทวีป เกิดมีปัญหาเรื่องความเข้าใจไม่ตรงกันในคำสั่งสอนระหว่างสาวกด้วยกันจนนำไปสู่ความแตกแยกกันถึงกับรังเกียจกันไม่รวมอุโบสถสังฆกรรมด้วยกัน เป็นเวลานานถึง 12 ปี แต่เหตุการณ์ก็จบลงด้วยดีด้วยการทำสังคายนาพระธรรมวินัยใหม่ ขจัดข้อปัญหาที่เป็นสาเหตุของความแตกร้างสามัคคีลงได้ หนึ่งในปัญหาเหล่านั้นคือ ความคิดเห็นไม่ลงรอยกันเรื่องจำนวนของอสังขตธรรม ภิกษุหลายนิกาย (อภิ.ก. (ไทย) 37/445,448,452/473, 476,481) มีความเห็นที่ต่างกัน อสังขตธรรม มีมากกว่าหนึ่งอย่าง คือนอกจาก พระนิพพาน แล้วยังมีธรรมเหล่าอื่นเป็นอสังขตธรรม ด้วย ฝ่ายพระสาวกผู้เป็นแกนนำในการทำสังคายนา ซึ่งมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นประธาน มีความเห็นที่อสังขตธรรมมีอย่างเดียวคือพระนิพพาน แล้วทั้งสองฝ่ายจึงได้ร่วมกันไต่สวนทวนถามถึงความสมเหตุสมผลของธรรมเหล่านั้นว่ามีลักษณะตรงตามที่พระพุทธเจ้าทรงมีมติไว้หรือไม่ การไต่สวนกันในครั้งนั้น เมื่อได้ข้อยุติแล้ว พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ จึงได้แต่งคัมภีร์ขึ้นหนึ่งคัมภีร์เรียกว่า คัมภีร์กถาวัตถุ รวบรวมเอาคำถามคำตอบกันของพระสาวกทั้งสองฝ่ายไว้พร้อมทั้งข้อยุติ กาลเวลาผ่านไปหลายร้อยปี มีนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาได้ศึกษาเนื้อความในคัมภีร์ดังกล่าวมีความเห็นว่า ธรรมะที่ฝ่ายสาวกที่หรือฝ่ายพระสาวกผู้เป็นแกนนำในการทำสังคายนาใช้ตัดสินหลักธรรมที่สงสัยว่าเป็นอสังขตธรรมหรือไม่นั้น ไม่สมเหตุสมผล จึงมีการศึกษาหาความจริงอีกครั้งหนึ่ง แล้วลงความเห็นว่า อสังขตธรรม มีกว่าหนึ่งอย่าง คือ นอกจากพระนิพพานแล้วยังมี นิยาม ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจและอากาสะ เป็นอสังขตธรรมด้วย

จากความคิดเห็นที่ไม่ตรงกันนี้จึงทำให้เกิดความสงสัยว่า ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับอสังขตธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นเป็นอย่างไร อสังขตธรรมมีกี่อย่าง แล้วจะให้ยึดเอาความเห็นของฝ่ายใดจึงจะถูกต้องตามความเป็นจริงและถูกต้องตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้า ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ผู้เขียนสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่องอสังขตธรรมในเชิงลึกเพื่อหาคำตอบที่ถูกต้องและชัดเจน ในบทความนี้ผู้เขียนจึงได้ตั้งประเด็นคำถามที่ยังเป็นข้อสงสัยอยู่จนถึงทุกวันนี้เพื่อเป็นกรอบในการศึกษาต่อไป คือ ต้องการทราบว่า จำนวนของ อสังขตธรรมมีเท่าไร อสังขตธรรมตามแนวพระสูตร พระอภิธรรม อรรถกถา ฎีกา

และมีลิตทปัญหา เป็นอย่างไร อะไรคือเกณฑ์ตัดสินอสังขตธรรม

2. ความหมายอสังขตธรรมที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

ความหมายความเป็นมาที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก อสังขตธรรม ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีลักษณะ 3 ประการ คือ 1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 2) ความดับไม่ปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ มีพระพุทธพจน์ปรากฏในคัมภีร์ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม 3 ประการ 3 ประการเป็นไฉน คือ ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 1 ความเสื่อมไม่ปรากฏ 1 เมื่อตั้งอยู่ความแปรปรวนไม่ปรากฏ 1 ภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของ อสังขตธรรม 3 ประการนี้แล (อง.ติก. (ไทย) 20/48/209)

อสังขตธรรมตามแนวพระสูตรมี 3 กลุ่มความหมาย คือ 1) อสังขตธรรม ในความหมายว่า ความสิ้นกิเลส ได้แก่ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ มีปรากฏในกายคตาสติสูตร สมถวิปัสสนาสูตร อสังขตสูตร (ส.สพ. (ไทย) 18/366, 367-377/448, 449-453) อสังขตธรรมในที่นี้ท่านหมายถึง พระนิพพาน 2) อสังขตธรรม ในความหมายว่า ธรรมชาติที่ไม่เปลี่ยนแปลง 3) อสังขตธรรม ในความหมายว่า ธรรมชาติที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

อสังขตธรรม ในความหมายว่า ธรรมชาติไม่เปลี่ยนแปลง และในความหมายว่าธรรมชาติที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีปรากฏในอสังขตลักษณะสูตร (อง.ติก. (ไทย) 20/48/209)

อสังขตธรรมในพระอภิธรรม จากหลักฐานที่ปรากฏในพระสูตรและในสมัยพุทธกาลนั้นยังไม่มี ความเห็นขัดแย้งกันเกี่ยวกับเรื่องจำนวนของอสังขตธรรมว่ามีกี่อย่าง อะไรบ้าง เริ่มมีหลักฐานปรากฏขึ้นหลังจากที่ พระพุทธองค์ปรินิพพานมาแล้วประมาณ 300 ปี หลักฐานนี้ปรากฏขึ้นในครั้งทำสังคายนาครั้งที่ 3 ซึ่งมีพระโมคคัลลีสบุตรตีสเถระ เป็นประธาน มีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นผู้อุปถัมภ์ ในการทำสังคายนา ครั้งนั้นได้ตรวจสอบความถูกต้องของคำสอนที่เป็นพุทธพจน์เดิมหลายประเด็น ประเด็นของจำนวนอสังขตธรรมเป็นประเด็นหนึ่งที่ถูกยกขึ้นสู่การสังคายนา ข้อถกเถียงกันในครั้งนั้นเป็นการถกเถียงกันระหว่างกลุ่มภิกษุที่เห็นว่า อสังขตธรรมมีอย่างเดียว คือ พระนิพพาน กับกลุ่มภิกษุที่เห็นว่า อสังขตธรรมมีหลายอย่าง เช่น นิยาม, ปฏิจจสมุปบาท, อริยสัจ 4, อรูปฌาน 4, นิโรธสมาบัติ, และอากาศะ ก็เป็นอสังขตธรรมด้วย พระนิพพานเป็นหนึ่งในจำนวนที่เป็นอสังขตธรรมเหล่านั้น (อภิ.ก. (ไทย) 37/445-459/437-492)

อสังขตธรรมในอรรถกถาพระสูตรมีอย่างเดียวคือ พระนิพพานปรากฏในคัมภีร์ปัญจสุทนี ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย อุपरินิพณาสก์ (ม.อุ.อ. (ไทย) 125/64. ข้อที่ 125)

อสังขตธรรมในอรรถกถาพระอภิธรรมมีอย่างเดียวคือ พระนิพพาน ส่วนจำนวนของ อสังขตธรรมที่ปรากฏเป็นข้อถกเถียงกันในพระอภิธรรมมีจำนวน 6 ประเภท คือนิยาม ปฏิจจสมุปบาท อริยสัจ อรูปฌาน นิโรธสมาบัติ และอากาศ พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบาย ตามลำดับ ดังนี้

ความหมายความเป็นมาที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และอื่นๆ

1. อรรถกถาจารย์อธิบายนิยามกถาเป็นอันดับแรก สรุปใจความได้ว่า คำว่า “นิยาม” ในที่นี้หมายถึง อริยมรรค (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 445-447/154, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) 445-447/216)

2. อรรถกถาอธิบายปฏิจสุมุปาทกถา สรุปใจความได้ว่า นิกายปุพพเสลียะและ มหิสาสะกะ ต่างก็เห็นว่า ปฏิจสุมุปาทเป็นอสังขตะ เพราะพระบาลีในนิทานวรรคว่า การอุบัติขึ้นแห่งพระตถาคตเจ้าก็ดี การไม่อุบัติก็ดี ชื่อว่าธัมมัญญูตตะ คือ ความตั้งอยู่แห่งธรรม มีอยู่ เพราะมุ่งเอาตัวกฎธรรมชาติ ส่วนฝ่ายสกวาทิมุ่งเอาสภาวะธรรมที่ดำเนินไปตามกฎของปฏิจสุมุปาท (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 448-451/154-155, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) 448-451/217)

3. อรรถกถาจารย์อธิบายสังจกถา สรุปใจความได้ว่า นิกายปุพพเสลียะเห็นว่า สังจะทั้ง 4 คือ ทุกข์สังจะ สมุทัยสังจะ นิโรธสังจะ และมรรคสังจะ เป็นอสังขตะ เพราะอาศัยพระสูตรว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังจะ 4 อย่างนี้แท้ไม่ผิด ไม่เป็นอย่างอื่น เป็นต้น อรรถกถาจารย์อธิบายปัญหานี้ว่า บรรดาทุกข์ สมุทัย และมรรคทั้งหลายชื่อว่าวัตถุสังจะ เป็นสังขตะ ลักษณะสังจะ คือนิพพาน เป็นอสังขตะ วัตถุสังจะย่อมไม่มีในนิโรธ นิโรธนั้นเป็นสังขตะอย่างเดียวกัน อรรถกถาจารย์อธิบายว่า ฝ่ายปรวาทิ เห็นว่า ทุกข์ สมุทัย และมรรคเป็นวัตถุสังจะ ส่วนธรรมที่มีการนำออกจากทุกข์อันเป็นเครื่องเบียดเบียน และเหตุให้เกิดทุกข์ธรรมเหล่านั้นชื่อว่า ลักษณะสังจะ

4. อรรถกถาจารย์อธิบายอรุปกถา สรุปใจความได้ว่า พระสงฆ์นิกายปุพพเสลียะ มีความเห็นว่า อรุปถานเป็นอสังขตธรรม เพราะอาศัยพระบาลีว่า ภพไม่มีรูปทั้ง 4 เป็นสภาพไม่หวั่นไหว (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 452-456/155, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) 452-456/218-219)

5. อรรถกถาจารย์อธิบายนิโรธสมาปัตติกถา ไม่สามารถกล่าวได้ว่าเป็นสังขตธรรม หรือเป็นอสังขตธรรม เพราะไม่มีลักษณะแห่งสังขตธรรมและอสังขตธรรม (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 457-459/156, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) 457-459/219)

6. อรรถกถาจารย์อธิบายอากาศกถา สรุปใจความได้ว่า อรรถกถาจารย์เห็นว่า อากาศมี 3 อย่าง คือ ปริจเฉทากาส คือช่องว่างอันเป็นที่กำหนด กสิณุกสมาภูิมากาส คือช่องว่างที่เพิกขึ้นของกสิณ และอชฎากาส คือช่องว่างของท้องฟ้า แม้ตจฉากาสคือช่องว่างอันว่างเปล่า ก็เป็นชื่อของอชฎากาส ท่านขยายความว่า ปริจเฉทากาส คือช่องว่างที่คั่นอยู่ระหว่างรูปกับรูป เป็นสังขตะ ส่วนอากาศที่เหลือแม้ทั้ง 2 นี้สักว่าเป็นบัญญัติ แล้วบอกว่า พระสงฆ์นิกาย อุตตราปถะ และมหิสาสะกะเห็นผิดว่า อากาศแม้ทั้ง 2 คือกสิณุกสมาภูิมากาส และอชฎากาสไม่ใช่สังขตะ แต่เป็นอสังขตะ (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 460-462/156, อภิ.ปญจ.อ. (ไทย) 460-462/220)

ในคัมภีร์มิลินทปัญหาไม่ได้พูดไว้โดยตรงว่า อะไรบ้างเป็นอสังขตธรรม แต่พอตีความได้จากบทสนทนาระหว่างพระยามิลินท์กับพระนาคเสนเถระว่า อสังขตธรรมมีกี่อย่าง อะไรบ้างเนื้อความที่นักปราชญ์

ทั้ง 2 ได้สนทนากัน ใจความตอนหนึ่งพระยามิลินท์ได้ถามปัญหาเกี่ยวกับความมียู่ของพระนิพพานกับพระนาคเสนเถระ มีใจความสำคัญดังนี้

พระยามิลินท์ถามว่า สิ่งที่เกิดขึ้นในโลกนี้ ที่เกิดเพราะกุศลกรรมและอกุศลกรรมได้แก่สัตว์โลกทั้งหมด ที่เกิดแต่เหตุก็ปรากฏอยู่ ที่เกิดแต่เหตุก็ปรากฏอยู่ สิ่งที่ไม่เกิดแต่กรรมคือบุญบาป ไม่เกิดแต่เหตุและไม่เกิดแต่เหตุมีอยู่หรือไม่ พระนาคเสนตอบว่า สิ่งที่ไม่ได้เกิดจากกรรม จากเหตุและจากเหตุมีอยู่ 2 ประการ คืออากาศและพระนิพพาน (มิลินท. (บาลี) 6/282) และกรมศิลปากร (2550, หน้า 394-398, (บาลี) หน้า 790) จากบทสนทนานี้สรุปว่า อสังขตธรรมในมิลินทปัญหา มีจำนวน 2 อย่าง คือ พระนิพพานและอากาศ

ในคัมภีร์ฎีกาของอภิธรรมมัตถสังคหะ ทั้งสองคัมภีร์คือ คัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี (พระสุเมธคณาจารย์, 2548, หน้า 57) แต่งโดยพระสุเมธคณาจารย์ชาวอินเดีย และคัมภีร์ปริมัตถทีปนี (พระญาณชยเถระ (แลตีสยาดอ), 2546, หน้า 327) แต่งโดยพระญาณชยเถระ (แลตีสยาดอ) ชาวพม่า มีความเห็นตรงกันว่า อสังขตธรรมมี 2 อย่าง คือ นิพพานและบัญญัติ โดยให้เหตุผลว่า นิพพานและบัญญัติพ้นจากกาลทั้ง 3 คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต

ในคัมภีร์วิมตติวินทนี ซึ่งเป็นคัมภีร์ฎีกาพระวैया มีความเห็นว่า อสังขตธรรมมี 2 อย่างคือ นิพพานและบัญญัติ เช่นเดียวกัน ท่านนำเอาพระบาลีในคัมภีร์ปริวาร บทว่า นิพพานญเจว ปญญตติ เป็นต้น มาอธิบายสรุปใจความได้ว่า บัญญัติและนิพพาน ท่านวินิจฉัยว่าเป็นอนัตตาเพราะเสมอกันโดยความเป็นอสังขตะ สมมติแม้ไม่มีอยู่จริง ก็เป็นอสังขตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยใดๆ สร้างขึ้น (วิมตติฎีกา. (บาลี) 2/257/351)

คำว่า “อสังขตธรรม” มาจากภาษาบาลี 2 ศัพท์ คือ อสังขต + ธรรม “อสังขต” มาจาก อ บทหน้า สั บทหน้า กร ธาตุ ต ปัจจัย “อ” มาจาก น นิบาตปฏิเสธนาม แปลว่า ไม่ เมื่อนำมาสมาสเข้ากับ ศัพท์ที่มีพยัญชนะขึ้นต้น นิยมแปลง น เป็น อ “สั” เป็นอุปสรรค แปลว่า พร้อม กับ ตี “กร” แปลว่า ทำ ประชุม แต่ง สร้าง (พระมหาศกกรินทร์ ศศพินทุรักษ์ และพระคณิสสรารากวิวงศ์, 2515, หน้า 248, 676)

มีรูปวิเคราะห์ว่า ปัจเจยหิ น สกรียเตติ อสังขต (มูลนิธิมหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2535, หน้า 250) “ธรรม” มาจาก “ธ” ธาตุ ในความว่าทรงไว้ ธรรม ปัจจัย ลบ ร ที่สุดธาตุ และ ร ต้นปัจจัย แปลว่า สภาพที่ทรงไว้ ธรรมตา ธรรมชาติ (พระธรรมกิตติวงศ์, (ทองดี สุรเตโช), 2561, หน้า 573) เมื่อนำเอาทั้งสองศัพท์มารวมกันจึงเป็น อสังขตธรรม แปลว่า ธรรมชาติที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต), 2561, หน้า 573) สรุปว่าอสังขตธรรม หมายถึง ธรรมชาติที่ไม่ถูกปัจจัยทำ ปรุงแต่ง สร้าง

3. วิเคราะห์เกณฑ์ตัดสิน อสังขตธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

อสังขตธรรมที่เป็นสภาวะธรรมที่หมายถึง ความสิ้นกิเลส คือ นิพพาน ข้อนี้ไม่มีปัญหาอะไรเพราะเป็นที่ยอมรับกันทั่วไป ส่วนที่มีปัญหาถกเถียงกันคือ อสังขตธรรมในพระอภิธรรม ได้แก่ อสังขตธรรม

ประเภทที่เป็น กฎธรรมชาติ ได้แก่ กฎของนิยาม กฎของปฏิเสธสมุบัติและกฎของอริยสัจ และประเภทพิเศษ ได้แก่ อากาศะ จะได้ศึกษาวิเคราะห์หาความสมเหตุสมผลต่อไป

ในพระสูตรต้นตปิฎกมีพระพุทธพจน์แสดงให้เห็นว่า อสังขตธรรมน่าจะมีหลายอย่างไม่จำกัดอยู่เพียงนิพพานเท่านั้น เพราะพระพุทธพจน์เปิดทางให้ตีความได้อย่างชัดเจนอยู่แล้วแม้ว่าพระเจ้าจะไม่ได้ตรัสระบุว่าอสังขตธรรมมีจำนวนเท่าใด มีอะไรบ้างก็ตาม แต่ก็ได้ทรงวางหลักการที่สำคัญยิ่งในการตัดสินว่า สิ่งใดเป็นสังขตธรรม สิ่งใดเป็นอสังขตธรรม เอาไว้อย่างชัดเจน ในพระสูตรต้นตปิฎก ซึ่งมีใจความว่า

ตีณิมานิ ภิกขเว สงขตสส สงขตลกขณานิ กตมานิ ตีณิ. อุปปาโท ปญญาติ วโย ปญญาติ ฐิตสส อณฺณถตฺต ปญญาติ. อิมานิ โข ภิกขเว ตีณิ สงขตสส สงขตลกขณานิ. ตีณิมานิ ภิกขเว อสงขตสส อสงขตลกขณานิ. กตมานิ ตีณิ. น อุปปาโท ปญญาติ. น วโย ปญญาติ. น ฐิตสส อณฺณถตฺต ปญญาติ อิมานิ โข ภิกขเว ตีณิ อสงขตสส อสงขตลกขณานิ.ติ

ภิกษุทั้งหลาย ทั้งสังขตลักษณะของสังขตธรรม มี 3 ประการ 3 ประการอะไรบ้าง คือ การเกิดปรากฏ ความเสื่อมปรากฏ เมื่อสังขตธรรมนั้นดำรงอยู่ ความแปรเปลี่ยนปรากฏ

ภิกษุทั้งหลาย 3 ประการเหล่านี้แล คือ สังขตลักษณะของสังขตธรรมภิกษุทั้งหลาย อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม มี 3 ประการ 3 ประการอะไรบ้าง คือ การเกิดไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่ปรากฏ เมื่ออสังขตธรรมนั้นดำรงอยู่ ความแปรเปลี่ยนไม่ปรากฏ ภิกษุทั้งหลาย 3 ประการเหล่านี้แล คือ อสังขตลักษณะของอสังขตธรรม (อ.จ.ต.ก. (บาลี) 20/48/209)

พระพุทธพจน์ข้างต้นนี้อาจสรุปเป็นหลักการเพื่อความชัดเจนได้ดังต่อไปนี้สิ่งใดก็ตามที่เป็นสังขตธรรม สิ่งนั้นจะต้องประกอบด้วยลักษณะ 3 ประการต่อไปนี้ 1) สิ่งนั้นปรากฏการเกิด 2) สิ่งนั้นปรากฏความเสื่อมสลาย 3) สิ่งนั้นขณะดำรงอยู่ปรากฏความแปรเปลี่ยน ส่วนสิ่งใดก็ตามที่เป็นอสังขตธรรม สิ่งนั้นจะต้องประกอบด้วยลักษณะ 3 ประการต่อไปนี้ คือ (1) สิ่งนั้นไม่ปรากฏการเกิด (2) สิ่งนั้นไม่ปรากฏความเสื่อมสลาย (3) สิ่งนั้นขณะดำรงอยู่ไม่ปรากฏความแปรเปลี่ยน เมื่อมีหลักการที่ชัดเจนอยู่เช่นนี้ การที่จะตัดสินว่าสิ่งใดเป็นสังขตธรรม สิ่งใดเป็นอสังขตธรรม ตามทัศนะของพุทธศาสนาจึงสามารถทำได้โดยตรงไปตรงมาที่สุดโดยนำสิ่งที่ผู้เสนอว่าเป็นอสังขตธรรมนั้นมาตรวจสอบวินิจฉัยคุณสมบัติดูว่าตรงตามหลักการสามข้อข้างต้นนั้นหรือไม่ ในปัจจุยสูตร สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระพุทธองค์ตรัส ปฏิจจสมุบัติ เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับหลักอหัตถปัจจุยตา (ส.นิ.(ไทย) 16/20/34) นิยามก็เป็นอีกชื่อหนึ่งของอหัตถปัจจุยตา ส่วนอริยสัจก็เป็นหลักธรรมที่นิรนัยออกมาจากหลักอหัตถปัจจุยตาหรือปฏิจจสมุบัติ หลักอหัตถปัจจุยตานี้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า มีความสำคัญเสมือนหนึ่งเป็นหัวใจของพุทธศาสนา เพราะมีเนื้อหากว้างขวางลุ่มลึกครอบคลุมหลักธรรมสำคัญอื่นๆ เอาไว้แทบทั้งสิ้น

สมภาร พรหมทา ได้แสดงทัศนะไว้ว่า กฎอหัตถปัจจุยตาเป็นสิ่งควบคุมให้สังขตธรรมทุกอย่างในเอกภพนี้ดำเนินไปอย่างมีระเบียบ เราจะเข้าใจกฎนี้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อศึกษากฎเฉพาะที่นิรนัยออกมาจากกฎ

ทั่วไปกล่าวคือหลักอภิปัจจยตานิเป็นต้นว่า ปฏิจจสมุปบาทหรืออริยสัจ (สมภาร พรหมทา, 2531, หน้า 16) สอดคล้องกับความเห็นของหลวงพ่พุทธทาสที่ท่านแสดงทัศนะไว้ว่า คำว่า กฎ เป็นสิ่งที่มองไม่เห็น เป็นนามธรรม แล้วยังถือกันว่าเป็นนามธรรมยิ่งกว่านามธรรมคือเป็นอสังขตะ (พุทธทาสภิกขุ, 2549, หน้า 333-334) กฎนี้พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันว่า เป็นธรรมชาติ ธรรมชาติ ธรรมนิยาม ตามพระพุทธพจน์ในปัจจยสูตรนั้น ซึ่งหมายความว่า มันเป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยไม่มีใครสร้างขึ้นมา มันมีอยู่ของมันเอง มีอยู่ตลอดเวลา และจะมีอยู่ตลอดไป มันเป็นสิ่งที่มิอยู่จริงต่างหากจากสิ่งที่ดำเนินไปตามกฎ เมื่อวิเคราะห์ดูลักษณะของกฎอภิปัจจยตานิอย่างละเอียดแล้ว เห็นได้ชัดเจนว่าตรงกับหลักการที่พระพุทธเจ้าทรงวางไว้ทุกประการ จึงเป็นข้อยืนยันอยู่ในตัวว่ามันเป็นอสังขตธรรม ในเมื่อกฎอภิปัจจยตานิเป็นอสังขตธรรม หลักธรรมอื่นที่ใช้เรียกสิ่งเดียวกันนี้ เช่น ปฏิจจสมุปบาท มีเรื่องบุคคลาธิษฐานที่สนับสนุนกฎนี้ได้ เช่น เรื่องภิกษุสองรูปเป็นเพื่อนกันเดินทางร่วมกัน รูปหนึ่งขอตัวไปทำธุระหนักหลังพุ่มไม้ ที่นั้นมีเทวดาอันธพาลอยู่ตนหนึ่ง คิดสนุกจึงแปลงกายเป็นผู้หญิงเดินสลัดผ้าถุงออกมาจากพุ่มไม้ตามหลังภิกษุรูปนั้น ภิกษุที่รออยู่เห็นดังนั้นจึงคิดว่าภิกษุนั้นมีความสัมพันธ์กับผู้หญิงนั้น จึงรังเกียจไม่ขอร่วมเดินทางด้วย เหตุการณ์นี้แสดงให้เห็นกระบวนการเกิดขึ้นของกฎปฏิจจสมุปบาทคือกฎว่าด้วย เพราะอริชาเป็นปัจจย จึงมีสังขาร เพราะไม่รู้ตามความเป็นจริงจึงคิดปรุงแต่ง กฎของนิยาม ก็ย่อมเป็นอสังขตธรรมด้วย และแม้แต่กฎเฉพาะที่นิรนัยออกไปจากกฎนี้ เช่น อริยสัจก็ย่อมจัดเป็นอสังขตธรรมด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่างให้เห็นชัดเจนขึ้น เช่น กฎของพีชนิยาม เราปลุกกล้วย ผลที่เราจะได้ออกก็คือกล้วย กล้วยจะออกผลเป็นอย่างอื่นไม่ได้ กล้วยจะกลายเป็นมะม่วง มะพร้าวไม่ได้ เพราะอะไร เพราะมันเป็นไปตามกฎของมัน คือกฎของนิยาม จากตัวอย่างนี้เป็นเครื่องยืนยันว่า กฎของนิยาม เป็นอสังขตธรรม เพราะไม่มีอะไรปรุงแต่งให้เป็นอย่างอื่นได้ กฎของอริยสัจก็เช่นเดียวกัน ทุกข์จะเกิดขึ้นได้ต้องมีสาเหตุก่อน จะเกิดขึ้นลอยๆ ไม่ได้ เช่นมีเกิดก็ต้องมีแก่เจ็บและตายอย่างแน่นอน จะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ ส่วน อากาศะ ก็มีคุณลักษณะสอดคล้องตามพระพุทธพจน์ข้างต้นนั้น ฉะนั้น อากาศะจึงมีฐานะเป็นอสังขตธรรมโดยไม่มีข้อสงสัย เพราะเหตุไร เพราะว่า เราไม่สามารถเห็นความเกิดขึ้นของอากาศะ ไม่เห็นความเสื่อมสลายไป ขณะดำรงอยู่ก็ไม่เห็นความเปลี่ยนแปลงไปของอากาศะ ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้เป็นลักษณะของอสังขตธรรม

การวิเคราะห์เกณฑ์ตัดสิน อสังขตธรรม ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และอื่นๆ ในคัมภีร์ปัญจสุทนี ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของมัชฌิมนิกาย ได้อธิบายอสังขตธาตุด้วยคำว่า อสังขตธรรม เป็นชื่อของนิพพาน ในคัมภีร์สารัตถกปกาสิณีซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาของสังยุตตนิกาย ก็เช่นเดียวกัน ท่านหมายเอาพระนิพพานอย่างเดียวยกเอาศัพท์มาอธิบายความ ศัพท์แรกคือ อสังขตะ ท่านบอกว่า บทว่า อสงฺขตฺ ใต้แก่ อันปัจจยไม่กระทำแล้ว ท่านแปลตามรูปศัพท์ (ส.สพ.ม.อ. (ไทย) 3/129)

อรรถกถาพระอภิธรรมยติเอาตามมติของพระเถระที่มีพระโมคคัลลีสืบุตรตีสสะเป็นประธานในการทำสังคายนาครั้งที่ 3 เป็นเกณฑ์แล้วอธิบายสนับสนุนมติของพระเถระเหล่านั้น โดยตั้งตรรกะแบบง่าย ๆ

เช่นว่า นิยามไม่ใช่พระนิพพาน เพราะฉะนั้น นิยามจึงไม่ใช่ข้อสังฆตธรรม เกณฑ์ตัดสินของท่านก็คือสิ่งอื่น นอกจากพระนิพพานไม่ถือว่าเป็นข้อสังฆตธรรม

ในคัมภีร์มีลิตนปัญหาไม่ได้พูดถึงข้อสังฆตธรรมไว้โดยตรง แต่พอสรุปใจความได้ว่าเกณฑ์ตัดสินข้อสังฆตธรรมของท่านพระนาคเสนนั้นคือ สิ่งที่ไม่ได้เกิดจากกรรม จากเหตุ และจากฤดู ซึ่งท่านหมายถึง อากาศและพระนิพพาน หมายความว่า สิ่งใดที่เกิดจากกรรม เกิดจากเหตุ และเกิดจากฤดูหรือขึ้นอยู่กับเงื่อนไข 3 อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง สิ่งนั้นไม่จัดเป็นข้อสังฆตธรรม ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า พระนิพพานและอากาศเป็นข้อสังฆตธรรมเพราะไม่เกิดจากเงื่อนไข 3 อย่างนี้

ในคัมภีร์ฎีกาของอภิมมัตถสังคหะ ทั้ง 2 คัมภีร์คือ คัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี แต่งโดยพระสุเมงคลาจารย์ชาวอินเดีย และคัมภีร์ปรมัตถทีปนี แต่งโดยพระญาณธชเถระ (แลตีสยาตอ) ชาวพม่า มีความเห็นตรงกันว่านิพพานและบัญญัติเป็นข้อสังฆตธรรม โดยให้เหตุผลว่า นิพพานและบัญญัติพ้นจากกาลทั้งสาม คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต (พระญาณธชเถระ (แลตีสยาตอ), 2546, หน้า 327)

4. สรุป

การศึกษาวิจัยเรื่องข้อสังฆตธรรมนี้พอสรุปประเด็นสำคัญได้ว่า ข้อสังฆตธรรม มีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานุสสาทั้ง 3 คัมภีร์ คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎกซึ่งจัดเป็นข้อมูลปฐมภูมิ (Primary data) และคัมภีร์ชั้นทุติยภูมิ (Secondary data) ได้แก่ อรรถกถา ฎีกา อรรถกถา ได้ข้อสรุปเบื้องต้นดังนี้ ในพระวินัยปิฎก ปรากฏจำนวนของข้อสังฆตธรรมว่า มี 2 อย่าง คือ พระนิพพานและบัญญัติ หรือ ข้อสังฆตธรรมที่มีอยู่จริงกับข้อสังฆตธรรมที่ไม่มีอยู่จริง ในพระสุตตันตปิฎก ปรากฏว่า ข้อสังฆตธรรมมี 3 กลุ่มความหมาย คือ ความสั้นกิเลสทั้ง 3 ประการที่เป็นมูลรากของอกุศลทั้งหลาย ได้แก่ ความสั้นโลภะ ความสั้นโทสะ ความสั้นโมหะ สภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และสภาวะธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง ในสองปิฎกนี้ยังไม่มีข้อถกเถียงกันเกี่ยวกับจำนวนของข้อสังฆตธรรม พอถึงพระอภิธรรมปิฎก มีหลักฐานการถกเถียงกันเกี่ยวกับจำนวนของข้อสังฆตธรรม เนื่องจากกาลเวลาได้ผ่านมา 200 ปีเศษ หลังจากทีพระพุทธรองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน และปัญหานั้นก็ยังไม่มียุติที่ชัดเจนจนถึงทุกวันนี้ เพราะเราไม่มีหลักฐานของพระสงฆ์ที่มีความเห็นว่า ข้อสังฆตธรรมมีหลายอย่าง ได้แต่นำเอาลักษณะของข้อสังฆตธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎก ลักษณะของข้อสังฆตธรรม มี 3 ประการ คือ 1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ 2) ความดับไม่ปรากฏ 3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ มาเป็นบทตั้งแล้วค้นหาคำตอบ โดยนำเอาสิ่งที่พระสงฆ์ฝ่ายที่ลงมติว่าเป็นข้อสังฆตธรรมมาเปรียบเทียบกับลักษณะของข้อสังฆตธรรมดังกล่าว ถ้าเปรียบเทียบกับได้ สมเหตุสมผลก็สรุปว่า สิ่งนั้นเป็นข้อสังฆตธรรม จากการศึกษาในบทความนี้ สรุปเอาว่า สิ่งใดก็ตามที่มีลักษณะของข้อสังฆตธรรมตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎก จัดเป็นข้อสังฆตธรรมทั้งหมด แต่เท่าที่ได้ศึกษาเพื่อค้นหาคำตอบ พบว่า ข้อสังฆตธรรมมี 4 ประเภท คือ 1) ประเภทที่มีอยู่จริง ได้แก่

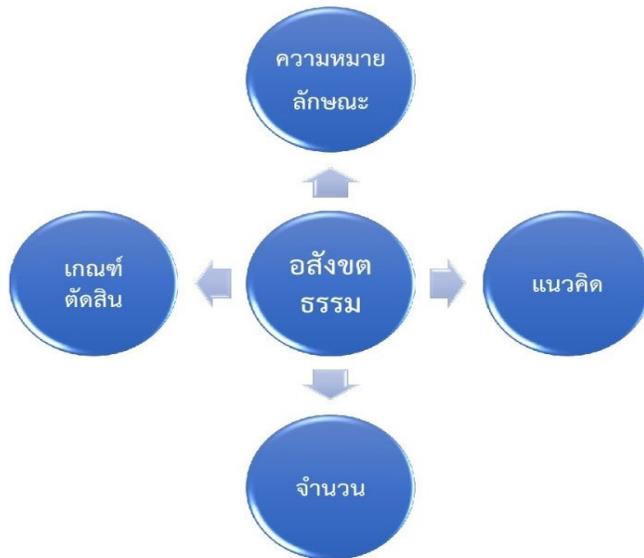

พระนิพพาน 2) ประเภทที่ไม่มีอยู่จริง ได้แก่ บัญญัติ 3) ประเภทที่เป็น กฎธรรมชาติ ได้แก่ กฎของนิยาม กฎของปฏิจัสสมุบาทและกฎของอริยสัจ 4) ประเภทพิเศษ ได้แก่ อากาศ

ส่วนเกณฑ์ตัดสินอสังขตธรรม มีอยู่ 4 อย่าง คือ 1) ความสิ้นกิเลส หรือการไม่ถูกปัจจัยคือกิเลสปรุงแต่ง 2) การไม่เป็นไปในกาลทั้ง 3 หรือการไม่เปลี่ยนแปลงในกาลทั้ง 3 คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล 3) การไม่ถูกปัจจัยต่างๆ คือ กรรม เหตุ และฤดู ปรุงแต่งหรือสร้างขึ้น และ 4) การไม่ถูกปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งโดยสิ่งนั้นอาจเป็นสิ่งที่มียุ่จริงหรือไม่มีอยู่จริงก็ได้

5. องค์ความรู้ที่ได้รับ

ได้ทราบ ความหมาย ลักษณะ ของอสังขตธรรม อสังขตธรรมมีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ทั้ง 3 คัมภีร์คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก อสังขตธรรมในพระวินัยปิฎก มี 2 อย่าง คือ พระนิพพานและบัญญัติ หรือ อสังขตธรรมที่มีอยู่จริงกับอสังขตธรรมที่ไม่มีอยู่จริง ในพระสุตตันตปิฎก มี 3 กลุ่มความหมาย คือ กลุ่มที่ 1 ความสิ้นกิเลสทั้ง 3 ประการ ได้แก่ ความสิ้นโลภะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ กลุ่มที่ 2 ได้แก่ สภาวะธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และกลุ่มที่ 3 ได้แก่สภาวะธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง ในพระอภิธรรมปิฎก มีหลักฐานการถกเถียงกันเกี่ยวกับจำนวนของอสังขตธรรม ซึ่งเป็นปัญหาในการศึกษาในครั้งนี้ ลักษณะของอสังขตธรรม 3 ประการ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คือ (1) ความเกิดขึ้นไม่ปรากฏ (2) ความดับไม่ปรากฏ (3) ขณะดำรงอยู่ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นไม่ปรากฏ จากการศึกษาในบทความนี้ พบว่า อสังขตธรรมมี 4 ประเภท คือ (1) ประเภทที่มีอยู่จริง ได้แก่ พระนิพพาน (2) ประเภทที่ไม่มีอยู่จริง ได้แก่ บัญญัติ (3) ประเภทที่เป็น กฎธรรมชาติ ได้แก่ กฎของนิยาม กฎของปฏิจัสสมุบาทและกฎของอริยสัจ (4) ประเภทพิเศษ ได้แก่ อากาศ เกณฑ์ตัดสินอสังขตธรรม มีอยู่ 4 อย่าง คือ (1) ความสิ้นกิเลส หรือการไม่ถูกปัจจัยคือกิเลสปรุงแต่ง (2) การไม่เป็นไปในกาลทั้ง 3 หรือการไม่เปลี่ยนแปลงในกาลทั้ง 3 คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล (3) การไม่ถูกปัจจัยต่างๆ คือ กรรม เหตุ และฤดู ปรุงแต่งหรือสร้างขึ้น และ (4) การไม่ถูกปัจจัยต่างๆ ปรุงแต่งโดยสิ่งนั้นอาจเป็นสิ่งที่มียุ่จริงหรือไม่มีอยู่จริงก็ได้

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2550). *คัมภีร์มิลินทปัญหา (ไทย-บาลี)*. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพฯ: ประยูรศัพินทร์ตั้ง.
- พระญาณธชเถระ (แลตีสยาตอ). (2546). *ปรมัตถทีปนี*. กรุงเทพฯ: ไทยรายวัน.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2550). *ศัพท์วิเคราะห์*. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง.
- พระมหาศกกรินทร์ ศศพินทุรกิจ และพระคันธสาราภิวงศ์. (2515). *อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี หลักควรจำบาลีไวยากรณ์*. กรุงเทพฯ: เลียงเชียง จงเจริญ.
- พระสุนังคลาจารย์. (2548). *อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพลโลกิคุ.
- พุทธทาสภิกขุ. (2549). *อิทัปปัจจยตา ฉบับครบรอบ 100 ปี พุทธทาสภิกขุ*. (พิมพ์ครั้งที่ 6). กรุงเทพฯ: พิมพ์ที่ธรรมสภา.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). *พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2542). *อภิธัมมตถสงคหปาลิยา สห อภิธัมมตถวิภาวินี นาม อภิธัมมตถสงคหฎีกา*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.

- _____. (2544). *พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย. (2535). *อภิธานปทีปิกา และอภิธานปทีปิกาสุจิ*. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2561). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. (พิมพ์ครั้งที่ 31). กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.
- สมภาร พรหมทา. (2531). *กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท*. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.